

Tótkomlói szálak

Rádióinterjú Gyivicsán Anna néprajzkutatóval

– *Egy nemzetiségi család, egy nemzetiségi közösség meghatározta-e az Ön sorsát eleve?*

– Azt mondhatnám, hogy teljes mértékben. Ezt talán az is meghatározta, hogy egy nagyon sajátos, jellegzetes dél-alföldi szlovák evangélikus közösségből származom, Tótkomlósról, amely – most már a kutatásaim is ezt bizonyítják – a szlovák kultúra megőrzésében, megújításában, az alkotás folyamatában az optimális szintet érte el. Főként hogyha összehasonlítjuk a többi dél-alföldi településsel vagy akár a Pest megyei szlovák nyelvszigetekkel. Ennek elsődlegesen az az oka, hogy mindig egy olyan település volt, amely gazdaságilag is, és kulturálisan is önellátó volt nagyon sokáig.

– *Miként alakult az oktatás ezen a településen?*

– Az oktatás az evangélikus egyházhoz tartozott, amelynek a liturgikus nyelve a régi cseh biblia nyelve volt. Sőt, régen a családi ünnepek nyelve is részben ez volt, és az iskolában is ezen a nyelven tanítottak. Csak nagyon lassan, az 1880-as, 1890-es években lépett be a magyar nyelv ebbe a közösségbe, de az is inkább csak perifériálisan. Ez a közösség keményen védte ezt a – mégiscsak törékeny – iskolarendszert, de itt elsősorban mint evangélikus iskola tudta fenntartani magát, majd önellátóvá válni. Amikor az 1860-as években elkezdtek felülről, állami részről az al gimnáziumokat kiépíteni a mezővárosokban, amilyen típusú település Tótkomlós is volt, maga a közösség ezt elutasította. Először nagyon lelkesedtek az ilyen intézményért, mivelhogy magasabb színvonalú lett volna az oktatás, de mivel az „állami” kikötés az volt, hogy az iskola magyar nyelvű legyen, ekkor ezt még nem vállalták, féltve nyelvüket, kultúrájukat. Később pedig – amint azt a közösség tervezte – nem volt arra pénze, hogy az al gimnáziumot szlovák nyelvű intézményként létrehozzák.

– *Mi volt a helyzet a második világháború után?*

– Ekkor is sajátos és némiképp ellentmondásos fejlődés jellemezte szülőfalumat – mert csak 1993 óta város, amit nagyon nehezen tudok kimondani és elképzelni, hiszen valahogy erre a dél-alföldi településre a jó érzelmű falu elnevezés illik –, többszörösen is nagyon ambivalens helyzetbe került. Olyan település volt, amelynek amellet, hogy nyitott volt a saját környezete felé, legjobb gazdasági és – hogy úgy mondjam – emberi kapcsolatai Makóval voltak, az egyik „legmagyarabb” várossal. A makóiak reformátusok voltak, s gondolom, ez is szerepet játszott a két protestáns település kapcsolatában. Bár igaz, hogy ott volt közel Orosháza is mint evangélikus magyar település, s mégsem voltak annyira jók a kapcsolataik. Jó lenne egyszer választ adni ezekre a kérdésekre. Tótkomlós számára nagyon fontosak voltak e városközi kapcsolatok, hiszen ezek az emberi és gazdasági kapcsolatok meghatározták Tótkomlós mindennapjait is a nehéz 1950-es években. Akkor már lejátszódott a drámai fordulatoktól sem mentes szlovák–magyar lakosságcsere is, a két szomszéd nép történetét maig

megterhelő folyamat. Még mindig el kell számolnunk egymásnak azzal, hogy miként is történhetett embereknek ilyen embertelen mozgatása, amire a politika rákényszerítette ezeket a közösségeket. Sajnos, az én szülőfalumban is a szlovák családoknak több mint a fele áttelepült, önkéntes jelentkezés alapján. Az 1947–48-as lakosságcsere az egyik legnagyobb csapás volt erre a településre, hiszen közvetlenül előtte, 1945-ben a közösség az elsők között szervezte meg a szlovák iskolai oktatást, a szlovák adminisztrációt, mert azért a két világháború között az adminisztráció, az iskolák fokozatosan elmagyarosodtak. Akkor a polgári iskola magyar volt, az állami iskola magyar volt, ez már így volt az 1920-as évek végétől. Viszont ezt a későbbi (1945) folyamatot – amint arra utaltam – megtörte a szlovák–magyar lakosságcsere. Tótkomlós 1948-ig 12 ezres település volt, tehát elég nagy, tipikus dél-alföldi település, és a családoknak körülbelül fele elhagyta a közösséget, és helyette jóval kevesebb szlovákiai magyar család került Szlovákiából, katolikusok és evangélikusok egyaránt. Az a történeti paradoxon „játszódott le”, hogy az én rokonságom az alsószeli és felsőszeli magyar családok közé került, míg az alsószeli és felsőszeli magyarok a mi szomszédaink lettek. Szerencsére az emberek megtanultak egymással élni, erről rengeteget mesélhetnék, gyermekkori élményeimet, nagyon szomorúakat, tragikusokat is. Volt egy távoli rokonom, egy idős néni, akinek öt fia ment el a családjával, és amikor az utolsót kikísérte az állomásra, akkor leült egy ház küszöbére, nem is az övékére, mert oda már nem jutott el, és ahogy szoktuk mondani, meghasadt a szíve. Vagy egy magyar családnak a legidősebb tagja, a dédnagymama, aki a közvetlen szomszédunk volt, öngyilkos lett. Úgyhogy azóta azt mondom, hogy nem értem, miért nem alakult ki a politikának a felelőssége az ember iránt, mert ez, amit én ott átéltem, borzasztó volt. Persze voltak szép élményeim is. Például két forintért megvettem a szomszéd szlovákiai gyerek képes magyar bibliáját, a katolikus bibliáját, amire úgy kellett a nagyanyámtól a két forintot elkunyerálni, mert ő eretnek dolognak tartotta, hogy egy katolikus biblia kerül hozzánk, de ez megpecsételte a szomszéd magyar gyerekekkel a barátságomat. Igaz, azt kell mondanom, hogy azelőtt sem éltünk tiszta szlovák nyelvi környezetben, az 1930-as évek derekától, amikor az én szüleim összeházasodtak, már vegyes házasságok is voltak: elsősorban magyar evangélikus és szlovák evangélikus, de magyar református és szlovák evangélikus párosításban; s ott, ahol az anya magyar volt, ott legtöbbször a gyerekek már magyarul beszéltek. Úgyhogy a játék nagyjából úgy zajlott, hogy a magyar vagy vegyes családból származó lánybarátnőim magyarul beszéltek, én pedig szlovákul hozzászólunk. Úgy emlékszem, hogy ezt valahogy olyan tiszta gyermeki lélekkel ösztönösen átérteltük, és nem is emlékszem, hogy miért és miképpen értettük egymást. Ezt néha a hallgatóimnak is szoktam mondani, amikor kétnyelvű kultúráról tanítok, s az „öszönös világ” szerepéről ezekben a jelenségekben. Természetes volt, hogy az egyik kultúrára ráépül a másik kultúra. Azt hiszem, hogy ezek a gyermekkori élmények, meg hát a szlovák anyanyelvű iskolák is, amelyeknek tanulója voltam, hozzájárultak ahhoz, hogy én megmaradtam kutatóként is és értelmiségiként is ezen a területen.

– *Érdekes, hogy mégsem annak a vidéknek lett a kutatója, hanem a Duna-Tisza közti szlovák nyelvszigetek és a pilisi katolikus szlovákok felé fordult a figyelme.*

– Ennek sokfajta magyarázata van. Van egy személyes is. Az a régió, ahonnan én származom, Békés megye, Csongrád megyének egy része mindig is a kutatók szeme előtt volt. Többek között már a 19. sz.-ban Haán Lajos vagy előtte Vallaszky Pál (Pavel Valaský), aki a 18. században összeírta az egész magyarországi területnek az irodalmi jelenségeit, aki a szülőfalumban volt evangélikus lelkész. Ő sok mindent leírt abból, amit személyesen tapasztalt a családokról, a vidékről, és ez ösztönözte később Haán Lajost is, aki békéscsabai evangélikus lelkész volt, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, Bél Mátyás életútjának a feldolgozója, a németországi egyetemeken tanuló magyarországi diákok összeírója, és természetesen a közvetlen környezetnek, a dél-alföldi szlovákok történetének és kultúrájának a leírója mind a két nyelven, magyarul és szlovákul. Napjainkban s az utóbbi három évtizedben Krupa András, jeles néprajzkutató – maga is Békés megyei származék – és több Békés megyei történész is sok mindent gyűjtött, kiadott. Tótkomlósnak külön kitűnő helytörténeti köre van, amatőr néprajzosok, akik szinte az egész települést feldolgozták, feltárták. Úgyhogy úgy éreztem, hogy nekem egy új területet kell keresnem. Természetesen azért nem lettem hűtlen a saját szülőfalumhoz, sem pedig Békéscsabához, amely mindmáig központja elsősorban a dél-alföldi szlovák kultúrának. Feldolgoztam az etnikai jellegüket, a kultúraváltozást, elsősorban e változások törvényszerűségeit kutatva, de a konkrét kutatási területem tényleg a Duna–Tisza köze (főként Kiskőrös) és a katolikus szlovák közösségek a Pilisben. Nem maradt ki ebből a kutatásból Kiskőrös mellett a szlovák evangélikusság egy másik fellegrájának kutatása, Nyíregyháza sem. A katolikus szlovákság kutatásában szerepet játszott talán az is, hogy én olyan élménnyel léptem a világba, amit az ember talán ösztönösen él át: hogy a magyarországi szlovákok, főleg a dél-alföldi szlovák evangélikusok az igazi szlovákok, ami azon kívül van, az nem az igazi szlovákság. Apai nagyanyám, aki nagyon erősen lutheránus volt, és akitől elsajátítottam a házi áhítatosságot, megtanultam olvasni a nagyon nehéz gót betűs és cseh nyelvű bibliát, el nem tudta volna képzelni, hogy szlovák ember katolikus is lehet. Amikor elmondtam neki, hogy bizony Békéscsabán a szlovák gimnáziumba járnak katolikus szlovák gyerekek, azt mondta, hogy ez nem lehet igaz, és neki ilyesmit ne mondjak. Ebben a szemléletben az is benne van, hogy rajtunk kívül igazán nincs más, magunkra vagyunk utalva. Szembe kellett nézni ennek az irrealitásával. Amikor 1948-ban létrejött a szlovák szövetség, valami új folyamat is megkezdődött. Talán nem sértődnek meg a dél-alföldi szlovákok, amikor kimondom, bizony megvan a hajlamuk a teljes önállóságra, elszeparálódásra a többi magyarországi szlovák nyelvszigettől, tehát a Nógrád, Heves megyei, Mátra, Bükk területén, Zemplénben élő szlovákságtól, és a Duna–Tisza között élő szlovákságtól is. Érdekes, még a kiskőrösi evangélikus szlovákságról is alig vettek tudomást. Ez ma már szerencsére megváltozott. Az volt a célom a kutatási hely megválasztásával, hogy kicsit ezáltal is hozzájáruljak egy kulturális egységhez, annak megteremtéséhez, ami nagyon fontos egy ilyen kis létszámú, szétszórtan élő nemzetiségnél. Gondolom, hogy ehhez hozzá is járultam, bár ez a törekvésem, ez a küzdelem még nem fejeződött be. Kritikát is kaptam azért, hogy a Dél-Alföldről áttettem a tevékenységemet erre a területre, de ez nemcsak tudományos feladat, hanem van egy célja is: az integrációt fenntartani, és egy kicsit kölcsönösen megismerni egymás kultúráját.

Ez a törekvés számomra 30, majdnem 40 évet jelentett. Az 1990-es években néhány évig a Magyarországi Szlovákok Szövetségének elnöke voltam, és ott is ezen az integráción dolgoztam. Ma már természetes, hogy a szlovák közösségek egymást látogatják, ismerik egymás kultúráját, tudják, hogy az egyik más-képp beszél, mint a másik. Ma már nem okoz nehézséget, hogy egy dél-alföldi, közép-szlovák nyelvjárásban beszélő megértse a nyugat-szlovák nyelvjárásban beszélő piliscsévít vagy pilisszentkeresztit. Érzelmi, kulturális kapcsolat köti össze őket.

– *Találkozott ezzel a felfogással katolikus oldalon is?*

– Nem, azt hiszem, ennyire nem. Bár itt is erős a dél-alföldihez hasonló regionális tudat, például a pilisiekben, „mi, a pilisiek” – mondják büszkén, ami egy természetes folyamat, mert tudjuk a néprajzból vagy a kulturális antropológiából, hogy minél erősebb a regionális vagy a helyi tudat, annál inkább megmaradnak azok a gyökerek, akár úgy is, hogy nagyon tudatosan helyben építik a közösségüket, vagy akár úgy is, hogyha kilép valaki ebből a közösségből, nem szakad meg vele a kapcsolata. Az is bebizonyosodott kutatásaim során, hogy nem véletlen, hogy a dél-alföldi szlovákság köreiből került ki a legerősebb hazai szlovák értelmiség. A Dél-Alföldön – és a magam életútját is ennek köszönhetem – optimális szlovák kulturális fejlődés következett be. A közösségeknek nemcsak népi kultúrájuk volt – egyébként ez viszonylag hamar felbomlott a dél-alföldi településeken –, hanem egyházi kultúrájuk, bár az nagyon kötődött egy sajátos nyelvhez és kultúrához, és megteremtődött a magas kultúra is, illetve állandóan voltak olyan tényezők, voltak olyan csatornák, amelyek közvetítették a szlovák polgári nemzeti kultúrát. A pilisi településeken például ez nem volt. Ott a legerősebb etnikai láncszem mindmáig a hagyományos kultúra. A pilisiek nagyrészt egyházi birtokokon éltek. Az etnikai zártságának köszönhetik, hogy megmaradt a hagyományuk, mert egyébként az iskoláik is, a templomi liturgia is fokozatosan elmagyarosodott. Szerencsére annyira erőteljesen érzelmi hátterű volt ez a népi kultúra, hogy még az 1970-es évek derekán is élt és létezett, s a közösségnek gyakran még napjainkban is nagyon fontos kommunikációs eszközévé vált.

– *Milyen kulturális modellek jellemzők az egyes szlovák nyelvterületekre?*

– Az előző gondolatból következik, hogy a pilisi települések voltak az utolsó, amelyek bekapcsolódtak a szlovák társadalmi és kulturális életbe, és hagyományőrző csoportok keletkeztek. 1975–80 között ott járva, természetes volt még, hogy vasárnap délután az utcán a fiatalabb és középkorú férfiak összekapaszkodva végigénekeltek a falut, ahogy azt nagyon régen is tehették, ezért is csak nagyon lassan jöttek létre a ma is fennálló pávakörök. Nógrád megyét Manga János és Zólyomi József, a balassagyarmati Palócmúzeum két volt igazgatója kutatásaiból ismerjük. Ott már az 1930-as, 40-es évek elején a fonókban magyar népdalokat énekeltek, alig énekeltek szlovákul, tehát ez a társadalmi szerepe a népdalnak teljesen megváltozott, negyven-ötven évvel korábban, mint például Pilisben. És hadd utaljak az evangélikus és a katolikus egyház szerepére a néphagyományban. Tudjuk azt a történelemből, hogy a katolikus egyház az évszázadok folyamán arra törekedett, hogy a néphagyományokat beépítse az egyházi szokásaiba, akár egy olyan pogány szokást is, mint a téltemetés, a szalmabábu-égetés. Ennek köszönhetően őrződött meg az

egyik valószínűleg még kora középkori szokás, a Júdás-járás és égetés szokása a Budapest közeli szlovák faluban, Tárnokon. Ezzel szemben az evangélikus egyház, amelyre azt mondják, hogy neki köszönhető, hogy a szlovák evangélikusság megmaradt szlováknak is, nemcsak evangélikusnak, nagyon figyelt arra, hogy a népszokásokat, főleg azokat, amelyek egy kis pogány vonással is párosultak, irtsa, bírálja. Ezekben a falvakban is van néhány olyan kéziratos anyagunk vagy kiadott anyagunk is, ami arra vall, hogy a tanítók, az evangélikus lelkészek külön kampányt indítottak a „babonaságok” ellen. Így volt ez például a Duna–Tisza közti evangélikus Pilisben, ahol Michalko Pál (Pavel Michalko), a felvilágosult lelkész szemszögéből külön könyvet is írt arról, hogy milyen ártalmasak a pilisiek szokásai, gondolkodása. Ugyanígy viselkedett Szarvason Tessedik Sámuel is. Valószínű, hogy azért van az, hogy a katolikus településeken megmaradtak a legrégebbi szokások. Ráadásul a pilisi szlovák katolikus-ság magára volt utalva, mert az egyházi birtokokon nem volt saját gazdaságuk, saját pénzük a kultúrára, mint az evangélikus szlovákságnak. Azok viszonylag jómódúak voltak. Magyarországi viszonylatban is. Vonatkozik ez Békéscsabára, Mezőberényre, Szarvasra, Tótkomlóra. Olyan nagyobb parasztbirtokok voltak ezen a tájon, amivel a nemesek sem rendelkeztek. Szarvason háromszáz holdas parasztgazdaságok is voltak, Békéscsabán kétszáz holdas, Tótkomlóson százötven holdas. A gazdagabb parasztnak egy része, elsősorban a tótkomlósiak, épp az evangélikus egyház oldalán maradván, végül is szponzorai lettek a szlovák kultúrának. Ez viszont a dunántúli nagyon szegény katolikus falvakban, akik inkább béresei, kiszolgálói, jobbágysai voltak az egyházi birtokoknak, nem jöhetett számításba. Itt nem volt pénz, hogy saját intézményt, saját iskolát létesítsenek, vagy amatőr színházuk legyenek, ahogy az Dél-Alföldön volt. Ez utóbbi az anyanyelvű kultúraápolás legcsodálatosabb dolga, ahol iparosemberek, parasztemberek színházat játszottak. Például az én szülőfalumba volt olyan időszak az 1930-as években, amikor négy amatőr színházi csoport volt. Csak szlovák színműveket játszottak, és nemcsak népszínműveket, hanem egykori modern avantgárd előadások is repertoáron voltak. Ezeket a környező szlovák településeken is játszották.

– *Mivel újra visszakanyarodott a szülőfalujához, ismét rákérdeznék személyes kapcsolatára, gyökereire, iskoláira.*

– A magyar kultúra ebben a szlovák kulturális aktivitásban is kapott helyet. Az én anyai nagyanyám, aki nagyon liberális gondolkodású volt, tehát éppen elmentette az apai nagyanyámnak, mindent elolvasott, ami megjelent szlovákul, és sok mindent magyarul is. Persze novellákat, regényeket azért nem, de elment a 18 kilométernyire lévő Orosházára minden könyvnapra, amit megrendeztek. Így került a mi családukba Móricz Zsigmondnak a Sáraranya dedikálva, amit talán 1940-ben vagy 41-ben az orosházi könyvnapon nagyanyám megvett, és dedikáltatta. Ez egy jelzésszerű valami számomra, modellértékű. Bár én csak tízéves koromig laktam Tótkomlóson, aztán elkerültünk a faluból édesapám munkája miatt Szatymazra, és ott természetesen magyarul kellett beszélni, de az iskolai hónapok alatt hol az egyik, hol a másik nagyanyámnál voltam, mert nem akartam kiszakadni, otthagyni a barátnőimet, tanáraimat, iskolatársaimat. Így jártam végig a tótkomlósi szlovák iskolát, amely hivatalosan állami iskolaként 1951-től működött, addig egyházi iskola volt, és már ott is szlovákul ok-

tattak, végképp elhagyva a cseh nyelvet. Azt már csak otthon a nagyszüleinktől tanultuk, de persze nem nagyon akartuk tanulni, egy elég nehéz nyelv egy csak szlovákul, és főként nyelvjárásban beszélő gyerekeknek, amely nyelv már az egyházi életben is mély traumát okozott. Mert a fiatalokban érzelmileg már nem volt meg az a mély vallási kötődés a cseh nyelvhez. Ez tehát már nagy változást hozott, és a magyar kultúra is természetessé vált számunkra, annak ellenére, hogy én ahhoz a generációhoz tartozom, amely még tiszta anyanyelvű szlovák iskolába járt Magyarországon, hiszen megvolt az egész általános iskolai hálózat, bár csak hat centrumban alakultak meg a szlovák iskolák kollégiumokkal; kollégium nélküli szlovák iskola csupán Tótkomlóson volt. Ez már önmagában is nagy csoda volt, hiszen a lakosságcsere után a gyereklétszám is a felére csökkent. Aztán a békéscsabai szlovák gimnáziumba mentem tovább, vagyis magam szlovák anyanyelvű iskolákban tanultam. Ezt azért hangsúlyozom, mert Magyarországon 1961-től fokozatosan kétnyelvűvé váltak az iskolák és a szlovák tanítóképző is. Budapesten volt egy remek tanítóképző korábban. Megint egy nagyon paradox dolgot mondok: az, hogy Magyarországon létrejöttek a szlovák iskolák, szlovák középiskolák – igaz, csak két helyen, de akkor is magas színvonalon –, a volt szlovákiai magyar pedagógusoknak köszönhető. Azoknak, akiknek vagy el kellett menekülniük Csehszlovákiából, vagy pedig hivatalosan kitelepítették őket. Ez a generáció, amely 1946–47-ben Magyarországon találta magát, magyar, szlovák vagy cseh pedagógiai főiskolát végzett a volt Csehszlovákiában. Nem maguktól lépték át a szlovák iskola kapuit, hanem az akkori magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium olyan rendeletet hozott, hogy aki közülük szlovákul tud, csak ezekben az intézményekben kap állást. Vagyis nagyon radikális lépéssel és ilyen ellentmondással valósították meg a hazai szlovák oktatást, hiszen Magyarországon 1948-ig nem volt szlovák pedagógusképzés. Magam nagyon nagy szeretettel tudok gondolni arra, hogy milyen kitűnő biológia-, matematika-, kémia tanárokat kaptunk, már az általános iskolában is, bár az én tanítóim fele tótkomlósi volt, főleg a gazdag és középgazdag családból mentek tanulni már 1945 előtt is. Ezeknek a tanároknak köszönhetem azt, hogy erre a pályára mentem. Már az általános iskolában is részt vettem Tótkomlós folklórjának és szokásainak gyűjtésében, leírásában. Igaz, hogy a gimnáziumból csillagászatra jelentkeztem, illetve a szegedi vegyészeti egyetemre. Aztán a véletlen szólt közbe; valaki rábeszélte a történelem szakra, amely mellé fölvettem a szlovák szakot is. Aztán a két szakból a néprajz felé kacsingattam, főleg a folklór felé, hiszen a szlovák kultúrában, és egyáltalán a kelet-közép-európai kultúrákban a hagyomány rendkívül fontos szerepet játszott a nemzeti kultúra fejlődésében. Ma is úgy tanítom a szlovák kultúrát és az irodalmat, hogy abban szerephez jut a folklór is, amit meg kell ismerni ahhoz, hogy a szlovák magas kultúrának a formai és tartalmi fejlődését megértsük.

*(Elhangzott 2006-ban a Kossuth Rádió
Aranyemberek című műsorában)
Riporter: Veres Emese Gyöngyvér*

A szerző kérésére meghagytuk az interjú eredeti élőnyelvi változatát (A szerk.)